

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

GTAMP 16.21.31
ӘОЖ 81' 351

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.01

К. Хикмет¹ ¹Нийде Омер Халисдемир университети
Нийде қ., 51240, Түркия Республикасы
e-mail: hikmetkoras@gmail.com

1910 ЖЫЛДАН ҚАЗІРГІ УАҚЫТҚА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада халқымыздың тарихи жазу-сызу жүйесіне қатысты яғни қазақ әліпбиіндегі өзгерістер мен ерекшеліктер туралы баяндалмақ. Қазақтар үшін әліппе оқиғасы 1910 жылы басталған болып көрінсе де орыс миссионерлері 1700-жылдарда әліппені өзгертіп бір қоғамның мәдениетімен ойнап оны түбегейлі өзгертудің ғылыми әдістемесін дамытты. Ең алғашқы тәжірибе якут және чуваштарға жасалып, сәтті болған. Бірақ қыпшақтардан татарларға жасалған тәжірибеде үлкен бір қарсылыққа тап болып, бірақ татарларға тәжірибе жасау жалғасқан уақытта қыпшақтардың басқа жасақтарының бірі Ильминскийдің назарын аударды. Олар қазақтар болатын. 1850 жылы Ы.Алтынсаринмен танысқан Ильминский - көбі әлі де әдетке айналған көшпелі өмір сүретін және көбі білім алмаған қазақтардың әліппе мен дінді өзгертуіне қарсы шығатынын ойламаған еді. Қазақ зиялылардың саны аз болса да орыстардың ниетін түсініп көтеріліс бастады. Қазақ ағартушыларынан белгілі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы аз ғана уақыт ішінде ислам бірегейлігі және мәдениетінің символы ретінде саналатын араб әліпбиінің үйренілуін жеңілдететін әрі оның емлесіне байланысты өте үлкен жұмыстар жасады. Бірақ, қалалық өмір салты толық дамымаған және толыққанды қалалық өмір сүріп жатқан білім алуға ыңғайлы емес қоғамда бұл жасалған жұмыстарды жүзеге асыру қиын еді. Бұл қиындықтардан бөлек, тарихи жағдайларға байланысты бірінші дүниежүзілік соғысы кезіндегі ауыр жағдай Ресейдің режимін де өзгеріске ұшыратқан болатын. Оқу-білім жүйесіне толық әсерін берген саяси жүйеде нық орнықпаған еді. Жаңа режим өзіне келгеннен кейін патшалық Ресейдің жүзеге асыра бастаған түрік мұсылман қауымын кириллицаға көшіру жоспарын жүзеге асыруға көшті. Қолдаушылардың көмегімен барлық түрік халықтарының латын әліппесіне өтуі үшін Азербайжан мемлекетінің астанасы Бакуде Түркологиялық құрылтай жиналысында кириллицаға өтудің басты қадамы болған латын әліппесіне өту жобасын бекітті. Әліппиді өзгерту өте қарапайым болып көрінгенмен негізінде бұл жағдай большевик басшылығымен Түрік халықтарын кириллицаға көшірудің бастапқы сатысы еді. 1928 жылдың 3-ші қарашасында Түркияның латын әліппесіне өтуі - латын әліппесін қабылдауды жеңілдетті деуге болады. Бірақ 1930 жылдың соңына қарай латын әліппесіне жасалған өзгертулер кириллицаға өтудің белгісі еді және де солай болды. Ал, 1940 жылы орыс жазуы кириллицаны қабылдаған Қазақстан бірнеше рет жасалған өзгертулермен бұл алфавитті бүгінге дейін қолданып келеді. Тәуелсіздікті алғаннан кейін де латын әліппесіне өту мәселесі күн тәртібінен түспеді. Жалпы білім беруде үш түрлі тілді қолданатын Қазақстан 42 кирилл әрпінен тұрады және олардың белгілі бір бөлігі бірден көп дыбыстан жасалған. Бірден көп дыбысты білдіретін әріптердің болуы былай тұрсын, әліппеде қазақша емес әріптердің белгісі бар және олардың көбі орыс дыбыстарының орнын толтырған әріптер. Осылардың салдарынан қазақ әліппесін үйрену педагогикалық қиындықтар тудыруда. Бұл жағдай Қазақстанның болашағы үшін үлкен бір үрей. Осыған байланысты тілде жазу-сызудың, әліпбидің өзгеруі өте маңызды жағдай болып саналады.

Негізгі сөздер: Қазақ араб әліппесі, төте жазу, кириллица, латын әліппесіне өту, лингвистика, алфавит, әліппе өзгертулері.

Кіріспе. Соңғы жылдары әліпби мәселесі қоғамда қызу қызу талқыға салынып, оның негізгі мәселелері көтеріліп, әліпби ауыстыру қызу қолған алынған еді. Сонау 1910 жылдан қазіргі уақытқа дейін қоғамда әліпби мәселесі туралы көптеген талқылаулар болып, өзгерістер енген еді. Осы әліпби мәселесіне қатысты біраз нәрселерді тілге тиек етіп, қазақ әліпбиіне қатысты негізгі мәселелерге тоқтала кетуге болады.

1991 жылы тәуелсіздік алған Қазақстан мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, халықаралық тіл ретінде орыс тілін, әлемдік экономика тілі ретінде ағылшын тілін (Жағыпарова, 2015:29) [6] қабылдап, үш тілде білім береді. Бұл әліпбиінде 42 әріптен тұратын қазақ үшін өте маңызды. Өйткені оқу мен жазу жасындағы балалар үйренуге қиынын тастап, оңайын тандайды. Бұл Қазақстанның болашағына аса қауіпті. Сонымен қатар, әліпби - тілді тіркеу, тәрбие құралы болудан бөлек, қоғам дамуының, әсіресе тіл мен ұлттық болмыстың маңызды факторы. Ғылымы мен техникасы дамыған тәуелсіз Қазақстан. Бір күнде 8-ден 10 - ға дейін тіл жойылады, ал ғасыр соңына қарай небәрі 500-700 тіл қалады деген болжам бар, бірақ бұл жағдайды бүгінде ұлттық бірегейлік жойылып, халықтар жойылып кетпей тұрғанда ескеру қажет. Елдегі түрлі тарихи жағдайларға байланысты бірінші дүниежүзілік соғысы кезіндегі ауыр жағдай Ресейдің режимін де өзгеріске ұшыратқан болатын. Елдің білім жүйесіне толық әсерін берген саяси жүйеде нық орнықпаған еді. Жаңа режим өзіне келгеннен кейін патшалық Ресейдің жүзеге асыра бастаған түрік мұсылман қауымын кириллицаға көшіру жоспарын жүзеге асыруға көшті. Қолдаушылардың көмегімен барлық түрік халықтарының латын әліппесіне өтуі үшін Азербайжан мемлекетінің астанасы Бакуде Түркологиялық құрылтай жиналысында кириллицаға өтудің басты қадамы болған латын әліппесіне өту жобасын бекітті. Әліппиді өзгерту өте қарапайым болып көрінгенмен негізінде бұл жағдай большевик басшылығымен Түрік халықтарын кириллицаға көшірудің бастапқы сатысы еді. 1928 жылдың 3-ші қарашасында Түркияның латын әліппесіне өтуі - латын әліппесін қабылдауды жеңілдетті деуге болады. Бірақ 1930 жылдың соңына қарай латын әліппесіне жасалған өзгертулер кириллицаға өтудің белгісі еді және де солай болды. Ал, 1940 жылы орыс жазуы кириллицаны қабылдаған Қазақстан бірнеше рет жасалған өзгертулермен бұл алфавитті бүгінге дейін қолданып келеді. Тәуелсіздікті алғаннан кейін де латын әліппесіне өту мәселесі күн тәртібінен түспеді. Жалпы білім беруде үш түрлі тілді қолданатын Қазақстан 42 кирилл әрпінен тұрады және олардың белгілі бір бөлігі бірден көп дыбыстан жасалған. Бірден көп дыбысты білдіретін әріптердің болуы былай тұрсын, әліппеде қазақша емес әріптердің белгісі бар және олардың көбі орыс дыбыстарының орнын толтырған әріптер. Осылардың салдарынан қазақ әліппесін үйрену педагогикалық қиындықтар тудыруда. Бұл жағдай Қазақстанның болашағы үшін үлкен бір үрей. Осыған байланысты тілде жазу-сызудың, әліпбидің өзгеруі өте маңызды жағдай болып саналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Әліпбилер тілдерге қарағанда өте кеш пайда болғанымен, тұлғаның қалыптасуы мен сабақтастығына, тілдердің жазылуына және адамзаттың дамуына тиімді болды. Ұлттар тілімен, тілі әдебиетпен, әдебиеті әліпбимен дамиды. Бұл фактіні бар ұлттардың жағдайына қарап тексеруге болады. Елімізде шыққан кітаптардың саны дамуға тікелей пропорционалды. Осы тұрғыдан қарасақ, түрік текті адамдардың жағдайы көңіл көншітерлік емес. Олардың бесеуі кең таралып, тарих бойында әртүрлі себептермен 13 түрлі әліпбиді пайдаланған (Текин, 1997:7) [11] Түрік текті халықтар бүгінде үш әліпбидің әртүрлі нұсқаларымен тілдерін жазуда. Бір жағынан Түркістан географиясы мен оның төңірегінде табылған жазба еңбектер мен ұйғырлар дәуіріндегі 23 мектептің атының (Серткая, 2001:37) [8] және Көктүрік дәуірінде кем дегенде мемлекет қайраткерлері білім алған мектептердің болуын (Клаусон, 2012) [4]: 166-167; Серткая, 2001:37) [8] ескеру керек. Өткен ғасырға дейін сауаттылық деңгейінің артта қалуын, дамымауын қолданылған әліпбимен байланыстыруға болады. Шындығында мұның да әсері болуы мүмкін. Ескі ұйғыр әліпбиінен шабыттанған Захуриддин Мұхаммед Бабыр 19 ғасырда араб әліпбиіне «Бабыр сызығы» деп аталатын балама жазу жасағанымен (Şirin User, 2002:1364) [9], бұл әліпби қолданылмады.

Қазақтардың «төте жазу» деп аталатын өз алфавитінен бұрын араб және кириллица әрпімен кітаптар жазылды, газет - журналдары шығарылды. Араб әліпбиімен ішінара болса да ресми хат алмасу жүргізілді. Араб әліпбиінің бірнеше түрлі емлесімен жазылған қазақ тіліне кириллицаны

алғаш рет ұйымдастырып жасаған Илминскийдің әліпбиі Ахмет Байтұрсынұлы ұйымдастырған араб тектес қазақ әліпбиі және кейінірек реттелген әліпбилер үшін негіз болды (Куталмыш, 2004:6) [7]. Қазақстан Кеңес Одағының республикасы болғанға дейін араб әліпбиі қазақ тілінде қолданылды. Кеңес өкіметіне қарасты республика болғаннан кейін Ахмет Байтұрсынұлы ыңғайлаған әліпби қолданыла бастады. Кейін 1929 жылы өз алдына латын әліпбиіне, сосын оған қосылған жазба тілге айналды.

Қазақстан 1924 жылы республика болғаннан кейін үш түрлі әліпби қолданды. Бұлардың біріншісі - бұрын қолданылған араб әліпбиінің орналасуы арқылы жасалған әліпби. Татарлардың кейбір әріптеріне белгі қоюдан тұратын қайта реттелген араб әліпбиі деп атауға болатын бұл әліпбидің ерекшелігі (Şirin User, 2002:1372) [9] мәтінде барлық дауысты дыбыстар көрсетілген фонетикалық әліпбиде әріптерге белгілерді (лигатураларды) қосу арқылы жасалды. Байтұрсынұлы қазақтар арасында бұл мәселеде ізашар болған және ол принциптерін өзі анықтаған бұл жазуды сол маңдағы басқа түрік қауымдары да шамалы өзгерістермен қолданған. Бұл өзі анықтаған әліпби негізінде жасалған ұқсас әліпби болды. Неліктен христиандық орыс болмысымен байланысты емес, исламдық бірегейлікті білдіреді деген сұрақ болды. Бірақ жазуы басқа болса да, бір өркениетте жатқан түрік тектес қауымдармен қарым-қатынасты жалғастыру, бірлік идеясы, және ең бастысы, орыстандыру мен христиандандыруға қарсылық символы ретінде көрінеді деуге болады. Ұлттық бірегейліктің үстіне қойылған араб әліпбиі христиандандыруға қарсы ұлттық бірегейліктің өкілі бола жаздады. Әзірбайжандық Мирза Фетали Ахундзаде Қазақстанда оқу мен жазуды үйренуді жеңілдететін «тете джазув» деп аталатын жазу жүйесіне ұқсас ұсыныс жасағанымен, бұл ұсыныс Әзірбайжанда да, Осман империясында да ол кезде қолданыс таба алмады. Байтұрсынұлының осы тақырыпта жазған кітабы Байтұрсынұлының да, қазақ зиялыларының да қаншалықты салмақты екенін көрсету жағынан маңызды.

Қазақ тілі 20 ғасырдың басына дейін араб әліпбиімен ешбір ережесіз жазылды. Бірақ бұл заңсыздықты қазақ зиялылары мен ағартушылары «Дала Уалаяты» және «Түркістан вилаяты» газеттері мен «Айқап» журналында білдіріп, араб әліпбиінің емле ережелерін реттеуге алғаш әрекет жасаған Ахмет Байтұрсынұлы болды (Ширин Узер, 2006:288) [10].

Байтұрсынұлының 1910 жылғы бастамасы Ғаспыралы Исмаилдың «әдіс-и савтийе» әдісіне ұқсайтын араб әліпбиінен сад(ص), дад(ض), ты(ط) және зы (ظ) дауыссыз дыбыстарын алып тастау идеясын білдірді. Айқап журналының 9 және 10 сандарында. Оның дауыссыз дыбыстарға баға беретін мақаласы «Қазақ» газетінің 34-санында жарияланған. Байтұрсынұлы «Жаңа орфографиясы» деп атаған аранжировка 1925 жылға дейін үш рет, біріншісі 1912 жылы басылып, кейінгі әліпби реттеулеріне үлгі болып, «Оқу ережесі» деген атпен кітап болып басылды. Бұл ретте се (ث), ха(ح), зел(ز), дад (ض), ты (ط), зы (ظ), айын (ع) сияқты арнайы араб дауыссыз дыбыстарына сәйкес келетін белгілі чим(ش) және же (ژ), джим(ف) дыбысталатын әріптері әліпбиден алынып тасталды. Әдемі h деп аталатын әріп әліпбиде сақталған, бірақ тек e дыбысын кездестіру үшін ше дыбысы шөп (چ) және дже дыбысы джим(ج) әріптерімен кездеседі (Байтұрсынұлы, 2006: 79-80; Ширин Өсер, 2006: 289-290) [1, 10]. Осы реттелудің нәтижесінде жаңа әліпбиінің дауысты дыбыстары мынадай формада болады:

Дыбыс мәні	Әріп	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз соңы	Түсіндірме
а	آ	آ	ا	ا	
о/ö	و	و		و	Егер сөз басында

					хамзе (ء) болса ö
u/ü	ؤ	ۇ		ۇ	Сөз басында болса (ء) болса ü
i-ı	ى	اى	يى	ى	болса (ء) болса i
e	ه	اه	ه	ه	
u/ü+w	ۇ				

Нәтижелер және оларды талқылау. Алфавиттегі Хамзе (ء) араб тіліндегідей дыбыстық мәнге ие емес, ол хамзеден бұрын келген сөздегі дауыссыз дыбыстарды жіңішке оқимыз және құрамында жіңішке дауысты дыбыстары бар сөздің басына буыны келтірілмейді. Медсіз елиф сөз басында (ا), (ؤ) ve (ه) және (ي) арқылы қолданылғанда дыбыстық мәнге ие болмайды, тек дауысты дыбыстардың алдында (таяқ) мінбер қызметін атқарады. Медсіз елиф де әрқашан сөз басында, кейде а, әдетте е дыбысы сөздің ішінде және соңында кездеседі.

Әліпбидегі әріптер: a (ا), b (ب), p (پ), t (ت), j (ج), ş (ش), d (د), r (ر), z (ز), s (س), ğ (غ), q (ق), k (ك), g (گ), ñ (ڭ), l (ل), m (م), n (ن), o/ö (و), Олар u/ü (و), ı/i (ى), e (ه), y (ي) түрінде болып, қолданысы кеңінен түсіндіріледі (Байтұрсынұлы, 2013 : 479-490) [3].

Кейбір араб тіліне тән дауыссыз дыбыстарды әліпбиден алып тастау - толық реформа. Дегенмен, шың (ش) әрпін тастап, шөп әрпін қайта ш дыбысын қарсы алу, je (ج) әрпін тастап, j дыбысын қарсы алу үшін сім әрпін қолдану шатасушылық туғызды. Тағы да фонетикалық алфавиттік жүйеде тілдегі әрбір дауысты дыбысқа жеке таңба күтілді. Шатастырудың тағы бір себебі – u/ü, o/ö, ı/i дыбыс топтары бір таңбамен көрсетіліп, әр сөзге һемзаға жеткізіледі. Сонымен қатар, әліпбидегі ç, f, h, ş сияқты дыбыстар көрші түрік жазба тілдерімен де, басқа тілдермен де байланысты қазақ тілін тұйықтады.

Араб әліпбиі патшалық Ресей тұсында христиандандыру мен орыстандыруға ең үлкен кедергі болса, кеңестік кезеңде оның идеологиясын басқаруға және қабылдауға қарсы тұруға ең үлкен кедергі ретінде қарастырылды. 1920-1930 жылдар аралығында большевиктердің Түркістанда толық үстемдікке қол жеткізе алмауы екі кезеңді көшуді қажет етті. Бұл жағдайды түрік қауымдарының зиялылары, орыс зиялылары мен кеңес әкімшілері жақсы білген. Сталин латын әліпбиін кирилл әліпбиіне көшудің бір қадамы ретінде әзірлеп, Кеңес әкімшілігінің қысымы мен нұсқауымен 1926 жылы Әзірбайжанның Баку қаласында барлық түрік қауымдарының қатысуымен түркология конгресі өтті. Тақырыбы латын әліпбиіне көшу болып табылатын бұл құрылтайда барлық түрік қауымдарының өкілдері бар. Құрамында Ахмет Байтұрсынұлы, Илдес Омаров, Азиз Байсейдуллин, Біләл Сүлейұлы Сүлеев және Нәзір Төрекұлов бар бес адам конгреске Қазақстан атынан қатысады; Фуат Көпрүлү мен Әлибей Хусейнзаде (Тұран) Түркия атынан қатысады.

Құрылтайда латын әліпбиіне қарсы топты татар тіл ғалымы Галимджан Шереф пен татар жазушысы Галимджан Ибрагимов пен қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, белгілі ғалым «төте жазуды» ұйымдастырушы Ахмет Байтұрсынұлы басқарады. Съезден кейін «Жаңа мектеп» журналының 7 және 8 сандарында жарық көрген Аханның: «Байтұрсынұлы Ахметтің Араб әліпбиін жақтаған Баяндама» атты мақаласында: «...Орыстардың кирилл әліпбиінде қалуы - орталықтың өктемдігі салдарынан кирилл әліпбиінде қалғаны қайшылық. Түріктерді латындандыру» (Şirin User. 2006:292) [10] бұл таңудың кейінгі өзгерістердің алғашқы қадамы

болатынын сезінгенін көрсетеді. Құрылтайға Түркия атынан қатысқан Фуат Көпрүлү де латын әліпбиіне қарсы болды. Көптеген орыс түркологтары мен ел, мемлекет қайраткерлері қатысқан конгресте қызу пікірталастар болып жатты.

Татар тіл маманы Галимджан Шереф латын әліпбиін түрік тіліне сай орналастырудың қолданылған әліпбиді жетілдіруден қиынырақ және қымбат екенін, екі әліпбидің қолданылуын салыстырып, «қол қимылының импульсі 3035 пайызды құрайды» деді. Латын әліпбиі араб әріптеріне қарағанда жоғары, сонымен қатар латын әліпбиінің таңдалмағанына таң қалды (Ширин User, 2002:1372-1373) [9].

Қазақ өкілі Ахмет Байтұрсынұлы да «қазақтарға латын әліпбиіне көшудің қажеті жоқ және қажет болмайтынын» және мұндай көшудің өте қымбатқа түсетінін айтып, қазақтар қолданылып жүрген әріптерді ретке келтіру арқылы дыбыстық әліпби жасағанын айтты. Біраз уақытқа дейін «реформаланған араб әліпбиі біраз уақытқа дейін қолданылмайды» деп қосты. (Ширин User, 2002:1373) [9]. Ахмет Байтұрсынұлы қазаққа көмектесуге тырысып жатқанын айтқан орыс түркологтарына былай деп жауап береді: «Көмектесемін десендер, бізге оқу-ағарту материалдарын беріңдер, бірақ әліпбиімізге кедергі жасамандар. Негізі осы съезге дейін түрлі басылымдарда латын әліпбиіне көшуге қатысты біраз мақалалар жарияланған болатын. Бұл жазбалар кеңес әкімшілігінің латын әліпбиіне тануға дайындау, тәжірибеден өткізу және жұртшылықты қабылдау жұмысы. Қазақтың «Жаңа Мектеп» журналында араб әліпбиін латын әліпбиіне ауыстыру туралы жарияланған мақалалар (Ширин User, 2006:292) [10] соның бір мысалы.

Бұл жиын яғни съезд шақырылғанға дейін барлық түрік қауымдары ортақ латын әліпбиін қабылдап, осыны талқылайтыны насихатталды, бірақ ол ойлағандай болмайды. Әзірбайжан 1923 жылы латын әліпбиіне көшті. Түркия өкілі Фуат Көпрүлү латын әліпбиіне қарсы болды. Алайда, съезде көпшіліктің латын әліпбиіне көшуді қабылдағаны оны қабылдамайтындарға қарсылық білдіру құқығын қалдырмады. Съезден кейін Кеңес Одағы шекарасында тұратын барлық түрік қауымдарында латын әліпбиіне көшуге дайындық басталады.

Алайда, латын әліпбиіне қарсы зиялылар түрлі басылымдарда мақалалар жазып, қарсылықтарын жалғастыруда. Солардың ішінде бірінші орында Ахмет Байтұрсынұлы. Байтұрсынұлы қарсы пікірлерін «Жаңа мектеп» журналының 1926 жылғы 7-8-ші санындағы «Байтұрсынұлы Ахметтің Араб Әліпбиін жақтаған Баяндама» атты мақаласында айтқан. Байтұрсынұлы бұл мақаласында съезде болған оқиғаны қысқаша баяндап, араб әліпбиінің латын әліпбиінен артықшылығын, латын әліпбиіне неліктен қарсы екенін дәлелдеп айтып береді (Байтұрсынұлы, 2006:252-275) [1]. Бұл себептерді араб әліпбиімен оқу мен жазуды үйренудің жеңілдеу және латын әліпбиін қабылдаудың қаржылық ауыртпалығы деп түйіндеуге болады. Съезге баға бере отырып, ол съездің 26 ақпан мен 6 наурыз аралығында өткенін, конгреске түрік жатақханаларынан өкіл жібермегендердің өте аз екенін, барлық елдерден келген депутаттардың бар екенін айтып, мақаласын аяқтады. Батыстан шығысқа қарай, съезде қаралған мәселелерді 14 тармақ деп атап, өз ойларын бес тармақта жинақтайды (Байтұрсынұлы, 2006:252-275; 2009:258-268) [1, 2].

1929 ж. Латын әліпбиі:

Әріптер	Дыбыстар
Aa	a
B B	b
C	ş
Ç	c
Dd	d

Ee	e
Əə	é
Gg	g
Hh	h
Ьь	ı
Jj	i
Kk	k
Ll	l
Mm	m
Nn	n
ŋ	ñ
Oo	o
Өө	ö
Pp	p
Rr	r
Qq	ğ
Qq	ķ
Ss	s
Tt	t
Uu	u
Yy	ü
Zz	z

Кириллицаға көшудің алғашқы қадамы саналатын әліпби ауыстыру Қазақстанда басталады. Қазақстан Орталық Комитетінің 1928 жылғы желтоқсандағы сессиясында қабылданған шешіммен қазақтар латын әліпбиіне көшті. Түркия 1928 жылы 3 қарашада латын әліпбиін қабылдағаннан кейін бір ай өткен соң, бұл шешімді Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Ұлттық Кеңесі бекітті. Комитет 1929 жылы 24 қаңтарда Латын әліпбиіне көшудің алғашқы қадамы «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылғы 1 ақпандағы хабарымен жұртшылыққа жарияланды. 1929 жылы 29 шілдеде жаңа әліпбиге қатысты емле ережесін Қазақстан Орталық атқару комитеті (Şirin User, 2006:292) [10] қабылдап, екінші қадам жасалды.

Тәжірибеге енген бұл әліпбидегі әріптердің реті латын әрпінің тәртібіне сәйкес болғандықтан, алдымен назар аудартады. Әліпбиде 9 дауысты, қалғандары дауыссыз дыбыстар. Дауыссыз дыбыстарда да *ç*, *f*, дауыссыз дыбыстар болмайды, *g*, *k* дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке түрлері де болады.

Осы аралықта барлық түрік қауымдары бірінен соң бірі латын әліпбиіне көшуде, бірақ олардың барлығы толық фонетикалық болудан алыс. Қабылданған латын әліпбилерінің ішінде жалғыз фонетикалық түрі Түркия қабылдаған әліпби болып табылады.

1928 жылы 3 қарашада Түркия түрік тіліне сәйкес реттелген латын әліпбиін қабылдады. Сауаттылықтың төмен деңгейі жылдам көшуде тиімді болды. Тіл комитеті дайындаған әліпби - түркілер бұрын

қолданып келген әліпбилердің ішіндегі жалғыз әліпби, оның ішінде өз мәдениетінен пайда болған көктүрік әліпбиі мен түрік қауымдарына танылған, ғылыми әдістермен дайындалған латын әліпбиі. Оны дайындау кезінде оқудың жеңілдігі ескерілді.

Белгілі қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай «Соңғы Жаңалықтар» газетіндегі мақаласында «Мәскеу қиялы» (Şirin User, 2006:292) [10] деп сипаттаған латын әліпбиі 1928 жылы қабылданған латын әліпбиін 1938 жылы табады. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес халық комиссариатының шешімі қаралып, толықтырулар енгізіледі. Алфавитке *u* ретінде *ı*, ал кириллицада *у* әріптерін оның сыңары ретінде қосу арқылы алдыңғысындағы *у* дыбысына сәйкес келетін *v* таңбасының орнына қос ерінді *v*, ал *u* дыбысына сәйкес келетін *u* таңбасы жазылады, *ı* белгісімен ауыстырылады. Алфавитте жоқ *x* және *f* әріптері де жаңадан қосылған белгілер. Толықтырулар арқылы әріптер саны отыз екіге жетіп, реті өзгертіліп, әріптер кириллицаның әріптік тәртібіне сәйкес қайта реттеледі (Şirin User, 2006:292) [10]. Әліпбиді қайта қарауда кириллица әріптерін қосу және кириллица негізіндегі әріптердің ретін өзгертуді кирилл әліпбиіне дайындық деп түсіндірсек қателеспес едік.

Түркияның латын әліпбиіне көшуі толығымен түрік қауымдарының латын әліпбиіне көшуімен байланысты. Ататүріктің Республиканың 10 жылдығында сөйлеген сөзі осыны көрсетеді. Бұл сөзінде Ататүрік «Бүгінгі күні Кеңес Одағы; біздің досымыз, көршіміз, одақтасымыз. Бұл достық бізге керек. Бірақ ертең не болатынын ешкім болжай алмайды. Осман империясы сияқты, Австрия-Венгрия сияқты ол да ыдырап, құлауы мүмкін. Бүгінде қолына мықтап ұстаған халықтар оның алақанынан құтыла алады. Әлем жаңа тепе-теңдікке жетуі мүмкін. Міне, Түркия не істерін білуі керек... Осы досымыздың басқаруында тілі бір, сенімі бір, өзегі бір бауырларымыз бар. Біз оларды иеленуге дайын болуымыз керек. Дайын болу тек үндемеу және сол күнді күту емес. Сіз дайын болуыңыз керек. Оған ұлттар қалай дайындалады? Рухани көпірлерді сақтау арқылы. Тіл - көпір... Сенім – көпір... Тарих – көпір. Біз өзіміздің түп-

тамырымызға түсіп, оқиғалармен бөлінген тарихымызға сіңісіп кетуіміз керек. Біз олардың бізге жақындағанын күте алмаймыз. Біз оларға жақындауымыз керек». Ол латын әліпбиіне көшудің басты себебін өзі армандаған болашаққа мәдени бірліктің негізі деп түсінетінін түсіндіреді (Чаллы, 1998: 476-477) [5].

Ататүріктің дүниеден өткенімен тұспа-тұс келген 1938 жылы бір жағынан латын әліпбиі қайта қаралып, қайта құрылса, екінші жағынан кириллицаға көшу мәселесі талқыланған конференциялар өтті. Осы конференциялардан кейін Қазақ тіл білімі институтының директоры, белгілі ғалым С. Аманжоловтың қазақ тіліне дайындаған кирилл әліпбиінің жобасын КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалы қабылдап, 1939 жылы 8 тамызда «Социалистік Қазақстан» газетінде жариялап, жұртшылыққа жария етті. Қазақтың кириллица әліпбиі 1940 жылы 10 қарашада Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесі «Қазақ жазуын латын графикасына көшірілген әліпбиден орыс графикасына негізделген жаңа әліпбиге ауыстыру туралы Заңды» бекітті. (Şirin User, 2006:294) [10].

Бұл ауысу уақыты Қайдаров пен Оразовтың сөзімен айтсақ, “Kazak xalkı özderiniñ erteden-ak paydalanıp kele jatkan Arab jazuvın 1929 jılı Latin alfavitimen avıstıradı da, 1940 jıldñ 27 Avgusınan keyin orıs grafikasına negizdelgen jaña alfavıt kabıldadı. ”[Қазақ халқы қашанда өзін өзі пайдаланып келеді. 1929 жылы әліпбиін латын әліпбиіне ауыстырып, 1940 жылы 27 тамыздан кейін орыс жазу жүйесіне негізделген жаңа әліпбиді қабылдады] (Қайдаров-Оразов 1985, Куталмыш, 2004:8) [7], 1926 Бакуде Түркология конгресі өтті.

Ғалым, Ахмет Байтұрсынұлы латын әліпбиін енгізу кириллицаға көшуге жасалған қадам деп білді. 1860 жылдардан бастап түрколог ғалымдар: Н.И. Ильминский және П.М. Мелиоранский, Н.Н. Пансутов, А.Е. Алекторов, А.В. Васильев пен қазақ зиялысы, ағартушы Ыбырай Алтынсарын кириллицамен жазылған қазақ шығармаларын шығарды. Тіпті мен Ыбырай Алтынсарынның 1871 жылы Қазан қаласында басылып шыққан «Киргизской хрестематию» кітабының алғы сөзіне сәйкес, бұл хрестоматияны орыс әріптерімен жазған дұрысырақ деп табылды. Өйткені бұл кітап өте бай әрі пайдалы орыс кітаптарына жолбасшы болып табылады». Оның сөздері (Şirin User, 2006:287) [10], кейбір қазақ зиялыларының кирилл әліпбиін насихаттап, оны орыс және орыс мәдениетінің кілті деп санайтынын көрсетеді. Ақырында, осы кезеңде мектептер үшін 20 орыс оқу құралы, христиан діні туралы 42 діни кітап дайындалды; 72 кітап шығарылды, оның 10-ы орысша-қазақша сөздіктер, трахома мен обаның алдын алу жолдарын сипаттайтын бес кітапша, Ресей тарихы және Пушкин әңгімесінің қазақ тіліне аудармасы (Ширин Өсер, 2006:288) [10]. Жарияланған кітаптардың мазмұны негізінен христиандық үгіт-насихат болуы, тіпті мектептерге дайындалған орысша сабақ нұсқаулығының да басында кириллица кестесінен тұруы, одан кейін христиан әулиелерінің өмірі мен шіркеу тарихының мақсатын көрсетеді. Мұны Ахмет Байтұрсынұлы және басқа Алашшылар жақсы біледі. Сондықтан бұл таңу татар жәдидшілері мен алашшылар күткен жағдай болды. Өйткені сербтердің православиелік болмысын қорғау үшін дайындалған кирилл әліпбиі алдымен болгарларды, кейін орыстарды, якут, чуваш сияқты түрік тектес халықтарды еріген православиелік славяндық бірегейлікті қалыптастырған элемент болды.

Орыстардың алғаш рет Ильминский жасаған кириллицасы негізіндегі әліпби мен Байтұрсынұлы реттеген араб негізіндегі әліпбидің негіз болғаны назар аударарлық. Жаңа әліпби қырық бір таңбадан тұрады, оның жетеуі диакритикалық. Оның екеуі латын тілінен шыққан, алфавит келесідей:

Аа(а), Әә(ә), Бб(б), Вв(в), Гг(г), Ғғ(ғ), Дд(д), Ее(е), Жж(ж), Зз(з), Ии((і-і) у), Йй(у), Кк(к), Ққ(қ), Лл(л), Мм(м), Нн(н), Ңң(ң), Оо(о), Өө(ө), Пп(п), Рр(р), Сс(с), Тт(т), Уу((u)w), Үү(ү), Ұұ(ұ), Фф(ф), Хх(х), Һһ(һ), Цц(ц), Чч(ч), Шш(ш), Щщ(щ), Ъ(жуандық белгісі), Ыы(ы), Ы(жіңішкелік белгісі), Іі(і), Ээ(е), Юю(ю), Яя(я).

1940 жылдардың аяғына қарай «Социалистік Қазақстан» газетінде әліпби мен емле туралы бірінен соң бірі жарияланған мақалалар жаңа өзгерістің немесе жаңа реттеудің хабаршысы. Ақыры Қазақ АКСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты дайындаған әліпби мен емле туралы ереже ел астанасы Мәскеу мен Ленинград ғалымдарының басқосуынан кейін қабылданып, ереже 1952 жылы Алматыда кітапша болып басылып шықты. «Қазақ альфавиті және орфография ережелері жинағы». Осы қаулылардан бір жыл өткен соң ереже мен орфоэпиялық ережелердің кеңейтілген нұсқасы «Қазақстан мұғалімі» газетінің 1953 жылғы 28 ақпандағы санында жарияланды. Төрт жылдан кейін (1957 ж. 15 шілде) қазақ кирилл әліпбиінің жаңадан реттелген түрі мен емле ережелері Қазақ Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесінде бекітіліп, қолданысқа енгізілді. Бұл ретте Ёё әрпі әліпбиге қосылып, әліпбидегі белгілердің санын 42-ге дейін арттырады (Şirin User, 2006:294-295) [10].

1991 жылы егемендік алғаннан кейін ғалым, Е. Қайдаровтың «Ана тілі» газетінде латын әліпбиіне көшу мәселесіне жан-жақты баға берген мақаласы да латын әліпбиіне көшу мәселесін қозғай бастады. Бұл тақырыпта көптеген ғалымдар әртүрлі уақытта мақалалар жазады. Соңында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2000 жылы 14 желтоқсанда теледидар бағдарламасында латын әліпбиіне көшу туралы белгі берді (Şirin User, 2006:297-298) [10].

1950 жылдардың аяғында өңдеумен соңғы пішінін алған қазақ кириллица әліпбиі бүгінге дейін қолданылып келеді. Латын әліпбиіне көшу күн тәртібінде тұрғандықтан әліпбиге қысқаша баға беру керек. Қазақ кириллицасында барлығы 42 диакритикалық әріп бар. Бұлардың ішінде ь таңбасы - жуандық, ь белгісі - жіңішкелік; Цц (ц) және Щщ (щ) екі дауыссыз дыбысқа сәйкес келетін әріптер тек орыс сөздерінде ғана қолданылады. Ее (уе), Ёё (уо), Юю (ю) және Яя (я) әріптері дауыссыз (й) және дауысты дыбысқа сәйкес келеді және Ее (йе) қоспағанда орыс сөздерінде қолданылады. Қазақ сөздерінде қолданылмағандықтан Вв (v), Ии (i-i/y), Фф (f), Хх (h), Ъ (h), Чч (ç) әріптері негізінен тек енген сөздердегі дыбыстарды, әсіресе орыс тілінде кездестіруге болады. Әліпбидегі бұл он үш белгі мен әріптер орыс тілінде қолданылған артық сөздер мен жалған сөздер ғана.

Қазақта жоқ дыбыстардың белгілері қолданыла бастады. Бірақ олардың әсер етуінен гөрі негізгі мәселе маңыздырақ болды, себебі жаңа буын орысшаға бет бұрған қазақты ұмытты. Қазақстан тәуелсіздік алған кезде қазақтардың көпшілігінің қазақ тілін білмеуі осының дәлелі ретінде қабылдануы мүмкін. Алфавит өзгертілсе немесе латын әліпбиіне көшсе, мұны ескеру керек.

Қазақ тілінде е дыбысы болғанымен, е дыбысына сәйкес таңба сөздің басында сөздің алдында у- туындысы арқылы жұмсалады. Орыс тілінде қолданылғандай бұл жағдай алдыңғы дауыссыз дыбысты тудырған. Қазақ тіліндегі е - әрпінен басталатын сөздердің барлығы әліпбидегі Уу ((u) w) және Ии ((i-i) y) әріптері де педагогикалық аспектісін ескерсек, үйренуге, үйретуге қиын. Бірнеше дыбысты кездестіретін белгілердегі дыбыстардың әріптік эквиваленттері әліпбиде бұрыннан бар.

Мысалы, қос дауыссыз дыбыстарды алайық. Цц (ts) және Щщ (щ) әріптерінің сыңары t, s, щ, с дауыссыз дыбыстарының барлығының әріптік баламалары бар. Ц (ц) TC деп, Щ (щ) ШЧ деп жазуға болады. Тағы да е (уе) орнына ЙЕ, Ёё (уо) орнына ЙО, Юю (ю) орнына ЙҰ, Яя (я) ЙА жазуға болады.

Уу ((u) w) әрпі әлдеқайда күрделі. Өйткені қазақ сөздерінде -uw/-üw, -u/-ü әріптері де оқылады және тек w ғана оқылады, ал жалғанған сөздерде тек u ғана оқылады. Бірақ әліпбиде у және ü дыбыстарына сәйкес келетін әріптер бар, сондықтан Уу әрпі тек w дыбысына сәйкес келуі керек.

Дәл осындай жағдай Ии ((i-i) әрпіне де қатысты. Әріп орнына қарай -iy/-iu, қазақ сөздеріндегі орнына қарай -i/i, -у болып оқылады. Алфавитте у дыбысына сәйкес келетін әріптер бар. Сондықтан бұл қолдану тек сананы шатастырып, оқу мен жазуды қиындатады болады.

Белгілі ғалым, Ахмет Байтұрсынұлы жақсы тіл маманы, жақсы ұстаз болған. Ол араб әріптерін қолдана отырып, араб және парсы сөздерін қазақ тілінде айтылуы бойынша жазу үшін әліпбиді ретке келтірген. Бұл қазақ жазуы үшін дұрыс шешім, үлкен төңкеріс болды. Алайда кирилл әліпбиі қабылданғаннан кейін қазақша жазу тым күрделі болып кетті. Шындығында, бұдан шығудың жолы - Ахмет Байтұрсынұлы жолымен жүру. Ол үшін алдымен қолданылған әліпбиді бағалау керек. Біріншіден, әліпбидегі кірме сөздерде қолданылатын Цц (ц), Щщ (щ), Ъ (жуандық белгісі), Ъ (жіңішке белгісі) белгілері, И ((i/i)y), Уу ((u)w), Ёё (yo), Юю (ю), Яя (я) әріптерін тастау керек. Қазақ әліпбиіндегі жүк жеңілдеу керек. Уу ((u)w) әрпі w дыбысына сәйкес болу үшін ғана қолданылуы керек.

Қазақ әліпбиі Аа (a), Әә (e), Ее (ye), Ии ((i/i)y), Оо (o), Өө (ö), Уу ((u)w), Үү (ü), Ұұ (u), Ыы (i), Іі (i), Ээ (e) бір ғана дауысты дыбысқа сәйкес келетін қолданыстағы дауысты әріптерді алайық және дауыстылар Аа (a), Әә (э), Ее (йе), Оо (o), Өө (ө), Үү (ү), Ұұ (u), Ыы (i), Іі (i) деп ықшамдалу керек, тек Ее әрпі алдынан туындысыз тек е дыбысына сәйкес келуі керек.

Әліпбидегі Фф (f), Хх (h), Ыы (h), Чч (ç) дауыссыз дыбыстары бір дауыссыз дыбысқа сәйкес келеді, бірақ қазақ сөздерінде қолданылмайды, бұл әріптердің әліпбидегі күйін нақтылау қажет. Ғалымдардың шешімімен әліпбидегі артық сөздерді алып тастағаннан кейін әліпбиде Аа (a), Әә (э), Бб (b), Вв (v), Гг (g), Ғғ (ğ), Дд (d), Ее (ye), Жж (j), Зз (z), Йй (y), Кк (k), Ққ (q), Лл (l), Мм (m), Нн (n), Ңң (ñ), Оо (o), Өө (ö), Пп (p), Рр (r), Сс (s), Тт (t), Үү (ü), Ұұ (u), Фф (f), Хх (h), Ыы (h), Чч (ç), Шш (ş), Ыы (i), Іі (i) болып жеңілдетіледі. Осы отыз екі әріптен Вв (v), Фф (f), Хх (h), Ыы (h), Чч (ç) әріптері түсірілсе, саны 27-ге дейін азаяды.

Қорытынды.

Неғұрлым байыпты орналасуда, алфавитте дауысты дыбыстар немесе үштіктер негізге алынады ма соны шешу керек. Алғашқы ұлттық әліпбиден 20-ғасырдың алғашқы 30 жылына дейін кеңінен қолданыста болған көктүрік, ұйғыр, араб әліпбилері дауыссыз дыбыстар негізінде дайындалып, дауысты дыбыстардың саны шектеулі болғандықтан дауыссыз дыбыстан ұғынылды, буындағы дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке болғаны кеңінен қолданылмайтындар үшін күрделі. Бұл жағдай кирилл әліпбиінде ескерілмеді, керісінше, әртүрлі тұлғаға ие болған түрік тілдес халықтардың бірін-бірі түсінбеуінен болды. Қабылданған латын әліпбилерінің ішінде түрік латын әліпбиіндегі дауысты дыбыстар әліпбиге негіз ретінде қабылданды. Бұл жағдайда буындағы дауысты дауыссыз дыбыстың жуан немесе жіңішке оқылуына мүмкіндік береді. Бұл жағдай әліпбидің ауыртпалығын жеңілдетіп қана қоймай, оқу мен оқытуды жеңілдетеді. Оқу мен оқытуды жеңілдететін маңызды бөлік.

Қазақ тілі сияқты дауысты дыбыстарға бай тіл үшін әліпби реті немесе өзгерісі болса, әліпбиді орналастыруда дауысты дыбыстар негізге алынып, жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстар бөлек белгіленіп, әліпбидегі әріптердің санына жол бермеу керек. Әліпбидегі әрбір қосымша әріп - бұл әбігерге түсу, бұл әсіресе әліпби мен тілді жаңадан үйреніп жатқан балалар үшін қиын. Бұл қиындықтардың көбеюі әсіресе балаларды үйренуге оңай тілдерге әкеледі. Қазақ халқының көпшілігі тәуелсіздік алған кезде қазақ тілін білмегенінің астарында осында жатыр. Қазақстан сияқты негізгі білім бірнеше тілде берілетін елде мұның маңызы арта түседі.

Қазақ әліпбиін өңдеу немесе өзгерту кезінде осы жайттар ескерілетініне сенімдіміз. Бұлардан бөлек әліпбиде болуы тиіс әріптер үшін әлемдегі қазіргі оқиғаларды ескеру қажет. Өйткені әлем - жарыс алаңы. Тәуелсіз болу - бұл жарыстан қалып қоймау. Бұл дамудың және ұлттық болмысты сақтаудың арқасында мүмкін болады. Дамудың негізі - білім - оқытушылық

және оның бір бөлігі болып табылатын әліпби. Жалпы тілдегі әліпби мәселесі бұл күрделі де, өз шешімін табуға тиісті мәселелер қатарынан орын алатын күрделі қоғамдық проблема болмақ...

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынұлы А. Alaş Murası Ahmet Baytursiniuli 4 Elippeler men Makalalar, ред. А.Ш. Имакова. - Алматы: «Алаш» 2006. 252-275 бб.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл-Құрал, ред. Тіл комитеті. - Алматы: «Сардар Баспа» үйі. 2009. 258-268 бб.
- 3 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл ғылымының мәселелері. - Алматы: «Абзал-ай», 2013. 479-490 бб.
- 4 Клаусон сэр Джерард. «Түрік руникалық алфавитінің шығуы» лингвистикалық зерттеулер, т.б. Дінсер Ападын. 2012, 11-шығарылым, 163-183 бб.
- 5 Калли И. «Ататүрік, республика және түрік әлемі» Ердем, 11-том, 32-бет, 2-бет. 1998. 476-477 бб. 471- 482.
- 6 Жағыпарова М. Кәсіби қазақ тілі. - Астана: «Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы». 2015. 29-б.
- 7 Куталмис Мехмет. «Тарихтағы және бүгінгі күндегі Қазақстан әліпби мәселесі» Билиг, 31-шығарылым, 2004. 1-21 бб.
- 8 Серткай, Осман Фикри. «Ежелгі түркілердің сауаттылығы болды ма» Көктүрік мемлекетінің 1450 жылдығына арналған симпозиум материалдары, ред. Юджел Хакалоғлу, Анкара: Yüeni Avrasya басылымдары, 2001. 23-37 бб.
- 9 Ширин Қолданушы, Хатиче. «Түркілердегі әліпби және тұлға». Түркі энциклопедиясы, 3-том, бас. Хасан Джелал Гүзел-Кемал Чичек. Анкара: Жаңа Түркия басылымдары, 2002. 1372-1373 бб. 1368-1384 жж.
- 10 Ширин Қолданушы, Хатиче. Басынан бүгінге дейінгі түрік жазу жүйелері, -Анкара: «Акчаг» басылымдары. 2006. 289-290 бб.
- 11 Текин Талат. Түрік тілінің тарих бойына жазылуы. рахат. Мехмет Өлмез. -Анкара: «Симург» баспасы. 1997. 7 б.

ИЗМЕНЕНИЯ В КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ С 1910 ГОДА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

Аннотация. В этой статье будет рассказано об изменениях и особенностях казахского алфавита, касающихся системы исторического письма и черчения казахского народа. Несмотря на то, что история алфавита для казахов началась в 1910 году, русские миссионеры в 1700-х годах разработали научную методику радикального изменения алфавита, играя с культурой одного общества. Самый первый опыт был сделан и удался якутам и чувашам. Но, столкнувшись с большим сопротивлением в опыте кыпчаков с татарами, но в то время, когда эксперименты над татарами продолжались, один из других отрядов кыпчаков привлек внимание Ильминского. Они были казахами. Познакомившись в 1850 году с И. Алтынсариним, Ильминский-многие до сих пор не думали, что казахи, живущие привычной кочевой жизнью и многие не получившие образования, выступят против изменения алфавита и религии. Казахская интеллигенция, хотя и небольшая, начала восстание, понимая намерения русских. Известный ученый из казахских просветителей Ахмет Байтұрсынұлы за короткое время сделал очень большую работу, связанную с орфографией и упрощением изучения арабского алфавита, считающегося символом исламской идентичности и культуры. Но в обществе, где городской образ жизни не до конца развит и не пригоден для получения образования, живущего полноценной городской жизнью, эту работу было трудно осуществить. Помимо этих трудностей, из-за исторических обстоятельств тяжелая ситуация во время Первой мировой войны также изменила режим России. В политической системе, которая оказала полное влияние на учебно-образовательную систему, она не была прочно закреплена. Новый режим перешел к реализации плана по переселению турецкой мусульманской общины в кириллицу, который начал реализовываться царской Россией после ее прихода. С помощью сторонников для перехода всех тюркских народов на латинский алфавит тюркологическое учредительное собрание в столице Азербайджанского государства Баку утвердило проект перехода на латинский алфавит, который стал главным шагом к переходу на кириллицу. Хотя изменение алфавита казалось очень простым, в принципе, это было начальным этапом переселения турецких народов под руководством Большевика на кириллицу. 3 ноября 1928 года переход Турции на латинский алфавит упростил восприятие латинского алфавита. Но к концу 1930 года изменения в латинском алфавите стали знаком перехода на кириллицу и все. Казахстан, принявший в 1940 году русскую письменность кириллицу, с неоднократными изменениями использует этот алфавит и по сей день. Даже после обретения независимости вопрос перехода на латинский алфавит не встал с повестки дня. Казахстан, использующий в общем образовании три разных языка, состоит из 42 кириллических букв и определенная их часть выполнена из более чем одного звука. Наличие букв, обозначающих сразу много звуков, говорит о том, что в алфавите есть обозначения не

казахских букв, и многие из них являются буквами, заменяющими русские звуки. Вследствие этого изучение казахского алфавита вызывает педагогические трудности. Это большая трагедия для будущего Казахстана. В связи с этим очень важным обстоятельством считается изменение письменности-начертания, алфавита в языке.

Ключевые слова: казахский арабский алфавит, ярлык, кириллица, переход на латиницу, лингвистика, алфавит, изменения алфавита.

CHANGES IN THE KAZAKH ALPHABET FROM 1910 TO THE PRESENT

Abstract. This article is considered about the changes and peculiarities of the Kazakh alphabet in relation to the historical system of writing and drawing of our people. Although the story of the alphabet for the Kazakhs seems begun in 1910, Russian missionaries changed radically the alphabet, the culture of society and developed a scientific method in the 1700s. The first successful experiments were performed on Yakuts and Chuvash. However, the practice of Kipchaks to Tatars met with great opposition, and as the experiment on the, Ilminsky, one of the other Kipchak groups, drew attention. They were Kazakhs.

Ilminsky, who met Y. Altynsarin in 1850, did not think that the Kazakhs, many of whom were still nomadic and uneducated, and he would oppose the change of the alphabet and religion. Although the number of Kazakh intellectuals was small, they understood the intentions of the Russians and began rebellion. Ahmet Baitursynov, a well-known Kazakh educator, in a short period of time did a lot of work to facilitate the study of the Arabic alphabet, which is a symbol of Islamic identity and culture, and its spelling.

However, it was difficult to carry out this work in a society where the urban lifestyle was not fully developed and it was not convenient to get a full-fledged urban education. In addition to these difficulties, the difficult situation during the First World War due to historical circumstances also changed the regime of Russia. It was not established firmly in the political system, which had a full impact on the education system. After the new regime came to power, the tsarist Russia began to implement the plan to convert the Turkish Muslim community to Cyrillic.

In order for all Turkish people to change to the Latin alphabet with the help of their supporters, approved a project to change to Latin alphabet, which was a key step in the transition to Cyrillic in the Turkological Constituent Assembly in Baku, the capital of Azerbaijan. Although changing the alphabet seemed very simple, it was basically the initial stage of the Bolshevik, which led conversion of the Turkic people to Cyrillic. Turkey's transition to the Latin alphabet on November 3rd, 1928, facilitated the adoption of the Latin alphabet. However, changes to the Latin alphabet by the end of the 1930's were a sign of the transition to the Cyrillic alphabet.

Kazakhstan, which adopted the Russian Cyrillic alphabet in 1940, still uses this alphabet with several changes. Even after gaining independence, the issue of transition to the Latin alphabet remained on the agenda. Kazakhstan, which uses three different languages in general education, consists of 42 Cyrillic letters, some of which are made up of more than one sound. Not to mention the presence of letters that represent more than one sound, the alphabet has the symbol of non-Kazakh letters, and most of them are letters that replace the Russian sounds.

As a result, learning Kazakh alphabet creates pedagogical difficulties. This is a great threat to the future of Kazakhstan. In this regard, it is very important to change the spelling and alphabet in the language.

Key words: Kazakh Arabic alphabet, direct writing, Cyrillic, transition to Latin alphabet, linguistics, alphabet, alphabet changes.

References

- 1 Baitursynuly A. Alash Murasi Ahmet Baytursiniuli 4 Elippeler men Maklalar, Ed. "I Don't Know," I Said. - Almaty: "Alash" 2006. 252-275
- 2 Baitursynuly language-tool, Ed. Language committee. - Almaty: Sardar publishing house. 2009. 258-268.
- 3 Baitursynuly A. problems of Kazakh language science. - Almaty: "Abzal-AI", 2013. 479-490.
- 4 Clawson, Sir Gerard. "Origin of the Turkish runic alphabet" linguistic studies, etc. Dinser Apadyn. 2012, Issue 11, pp. 163-183.
- 5 Kalli I. "Ataturk, the Republic and the Turkish world" Erdem, Volume 11, p.32, p. 2. 1998. 476-477. 471- 482.
- 6 Zhagyparova M. professional Kazakh language. - Astana: "Republican coordination methodological Center for the development of languages". 2015. 29.
- 7 Kutalmis Mehmet. "The problem of the alphabet of Kazakhstan in history and today" Bilig, Issue 31, pp. 2004. 1-21.
- 8 Sertkaya, Osman Fikri. "Was there literacy of the ancient Turks" materials of the symposium dedicated to the 1450th anniversary of the Kokturk State, Ed. Yücel Hakaloğlu, Ankara: Yeni Avrasya publications P. 2001. 23-37.

9 Shirin User, Hatice. "Alphabet and personality in the Turks". Turkic encyclopedia, Volume 3, Vol. Hasan Jelal Guzel-Kemal Cicek. Ankara: New Turkey publications, pp. 1368-1384. 2002. 1372-1373. , 1368-1384.

10 Shirin User, Hatice. Turkish writing systems from the beginning to the present day, -Ankara: "Akçag" publications. 2006. 289-290.

11 Tekin Talat. Writing of the Turkish language throughout history. pleasure. Mehmet Is Immortal. - Ankara: Simurg publishing house. 1997. 7.

Information about author:

Hikmet Korash, Doctor of Philology, Professor. Niide Omer Halisdemir University, Languages and Literary Studies Department. Niyde, Republic of Turkey, e-mail: hikmetkoras@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9506-6066>